

บทที่ 3

ระเบียบวิธีการศึกษา

การศึกษานี้ได้มุ่งเน้นการใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative method) เป็นหลักในการเก็บรวบรวม วิเคราะห์ข้อมูล และตีความผลการศึกษา โดยทำการศึกษาเปรียบเทียบระหว่าง 2 ชุมชนชนบทอีสานเพื่อให้สามารถตอบปัญหาในการวิจัยได้อย่างเป็นระบบ และสร้างความเข้าใจปรากฏการณ์ที่ศึกษาได้มากที่สุด โดยรายละเอียดมี ดังนี้

หน่วยการวิเคราะห์

หน่วยการวิเคราะห์ในการศึกษานี้คือหมู่บ้าน อันประกอบด้วยหมู่บ้านคอนม่วง ต. ห้วยน้ำใหญ่ อ. ห้วยน้ำใหญ่ จ. มุกดาหาร ซึ่งเป็นกรณีตัวอย่างของหมู่บ้านที่พัฒนาและเปลี่ยนแปลงตามแนวนโยบายของรัฐ เปรียบเทียบกับหมู่บ้าน โนนยาง ต. กำแมด อ. กุดชุม จ. ยโสธร ซึ่งเป็นหมู่บ้านตัวอย่างของการพัฒนาตามแนวทางการพึ่งตนเอง และพยายามลดการพึ่งพาภาครัฐ การเปรียบเทียบประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน และทุนในการพัฒนาต่าง ๆ จะช่วยให้เกิดความเข้าใจแนวคิดการพัฒนาแบบพึ่งตนเอง และพิจารณาถึงความแตกต่างในมิติต่าง ๆ ทั้งที่มีบทบาทเอื้ออำนวย หรือเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาไปสู่การพึ่งตนเองได้มากขึ้น

ข้อมูลในการศึกษา

การเก็บข้อมูลในการศึกษานี้ได้ใช้หลายวิธีการเพื่อให้ได้ข้อมูลในมิติต่าง ๆ ที่ศึกษาได้อย่างครบถ้วนมากที่สุดภายใต้เงื่อนไขข้อจำกัดด้านเวลาและงบประมาณ ดังสามารถจำแนกได้ ดังนี้

1. การสัมภาษณ์ผู้นำครัวเรือน เพื่อเก็บข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับสภาพการดำเนินชีวิต จิตสำนึก และแนวคิดการพึ่งตนเอง ในระดับครัวเรือน โดยแบ่งเป็นหมู่บ้านคอนม่วง จำนวน 30 ครัวเรือน หมู่บ้านโนนยาง 10 ครัวเรือน การสัมภาษณ์กระทำโดยแบบสอบถาม ที่ได้รับการออกแบบไว้ล่วงหน้า เพื่อให้ได้ข้อมูลในมิติต่าง ๆ ที่ต้องการ เพื่อนำมาสรุป เป็นภาพรวมของชุมชน

2. การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (key in formats) ในเชิงลึก ประกอบด้วย ผู้นำชุมชน ผู้อาวุโสในชุมชน เจ้าหน้าที่ซึ่งทำงานร่วมกับชุมชน ในพื้นที่ ฯลฯ จำนวน 20 คน โดยแบ่งเป็นหมู่บ้านคอนม่วง 14 คนประกอบด้วย นายบุญยงค์ ใจสุข อดีตผู้ใหญ่บ้าน ดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน 2 สมัย กรรมการหมู่บ้านประกอบด้วย นายโสภา ใจช่วง นายเชื้อ ใจสุข นายสีบาน บางทราย นางอัญชลี เมืองโคตร ผู้อาวุโสในชุมชน ประกอบด้วย นางมาย ใจช่วง นางผม ใจช่วง นางคำเกิด ใจช่วง นางเปื้อง แสนวิเศษ นางกองพันธ์ ใจช่วง นางจิตร ใจสุข นางบุญพามา พาลึก นางอุดม เมืองโคตร และนางลอน แก้วคำแพง ส่วนผู้ให้ข้อมูลหลักหมู่บ้านโนนยาง 10 คน ประกอบด้วยปราชญ์ชาวบ้านจำนวน 7 ราย นายบุญส่ง มาตขาว ประธานปราชญ์ชาวบ้านจังหวัดยโสธร นายอนนท์ จิวราย นายถาวร พิลาน้อย นายบุญทอง สุวรรณเพชร นายสนิท ทองน้อย นายทวี เสนาพรหม นายเริ่ม ชูรัตน์ ผู้นำทางการอีก 3 คน ประกอบด้วย นายรพีพัฒน์ ท่าเลดี นายกองค้ำการบริหาร- ส่วนตำบลกำแมด นางทิพพาพร ยอดผา ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ 7 นายสวาท ศรีวงศ์ ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ 11 เจ้าหน้าที่องค์กรเอกชน นายอุบล อยู่หว่า ผู้ประสานงาน- เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกประจำภูมิภาคอีสาน การสัมภาษณ์ที่มุ่งเน้นกลุ่มแกนนำ ของแต่ละชุมชน ต้องการให้ได้ข้อมูลในเชิงลึก เพื่อสืบค้นประวัติความเป็นมาของชุมชน สภาพการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านในแต่ละยุคสมัยของการพัฒนา ประสบการณ์และ การเรียนรู้จากการพัฒนา ภูมิปัญญาชาวบ้านในการพึ่งตนเองด้านต่าง ๆ ฯลฯ

3. การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม โดยผู้ศึกษาได้เข้าไปอาศัยอยู่ในชุมชนทั้งสองแห่งในแต่ละช่วงเวลาต่าง ๆ กัน โดยใช้เวลาพักอาศัยอยู่ในหมู่บ้านคอนม่วง ประมาณ 1 ปี ส่วนหมู่บ้านโนนยางใช้เวลาอยู่ในชุมชน 2 สัปดาห์ แต่ก็มีการเดินทางไป มากับหมู่บ้านโนนยางต่อเนื่องเป็นระยะ เพื่อเก็บข้อมูลวิถีการดำรงชีวิตรวมทั้งแบบแผน ในการพึ่งตนเองของคนแต่ละชุมชน การบันทึกภาพถ่ายจะช่วยยืนยันข้อเท็จจริงได้

ชัดเจนเป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยเฉพาะความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ธรรมชาติของ แต่ละท้องถิ่น แบบแผนประเพณีทางวัฒนธรรม ลักษณะการจัดการชีวิตในลักษณะต่าง ๆ อาทิ การทำเกษตรผสมผสาน การปลูกผักปลอดสารเคมี ฯลฯ

ดังนั้นการเข้าไปใช้ชีวิตในชุมชนทำให้เกิดความเข้าใจพฤติกรรม หรือแนวคิด จากมุมมองของคนในชุมชนเป็นหลัก ตัวอย่างเช่น สภาวะการขาดความเป็นผู้นำของ ชุมชนคอนม่วง หากมองจากคนภายนอก อาจสรุปได้ว่าไม่มีปัญหาเกี่ยวกับผู้นำ เนื่องจากมีผู้ใหญ่บ้านที่เป็นผู้นำแบบทางการอยู่แล้ว และก็มี การแสดงบทบาทหน้าที่ ตามกฎหมายกำหนด แต่เมื่อไปอยู่ในชุมชน และร่วมประชุมกับกรรมการหมู่บ้าน ทำให้ เข้าใจการขาดภาวะผู้นำของผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งส่งผลให้โอกาสในการชี้ นำ ส่งเสริม ผลักดัน ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนเป็นเรื่องยาก เป็นต้น

4. การจัดเวทีแลกเปลี่ยนการเรียนรู้ ของชาวบ้าน 2 ชุมชน และผู้ที่เกี่ยวข้อง มาร่วมระดมสมองและถอดบทเรียนของพัฒนาแบบพึ่งตนเองของชุมชน อันเป็นการเปิด โอกาสให้ 2 ชุมชน ได้มีโอกาสเรียนรู้ปัญหา และศักยภาพของแต่ละชุมชน เพื่อนำไปสู่ การค้นหายุทธศาสตร์ของการพึ่งตนเองของชุมชนชนบทอีสานได้เป็นอย่างดี โดยเวที ดังกล่าวได้จัดขึ้นเมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม 2553 ที่หมู่บ้านคอนม่วง ซึ่งมีผู้เข้าร่วมจำนวน 30 คน แบ่งเป็นกลุ่มผู้นำราษฎรชาวบ้านจากโนนยางจำนวน 6 คน และผู้นำชุมชน นายก อบต. ห้วยน้ำใหญ่ รวมทั้งชาวบ้านที่สนใจอีกจำนวน 24 คน การจัดเวทีเริ่มต้นด้วย การสรุปข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับศักยภาพและทุนในมิติต่าง ๆ ของแต่ละหมู่บ้านโดย ผู้ศึกษา อันเป็นการคืนข้อมูลศึกษาเบื้องต้นสู่ชุมชน จากนั้นก็เปิดโอกาสให้ราษฎรชาวบ้าน จากโนนยาง แต่ละคนแบ่งปันประสบการณ์การต่อสู้และเรียนรู้เกี่ยวกับการพัฒนา แบบพึ่งตนเอง แก่ชาวบ้านคอนม่วง และสุดท้ายได้มีการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านคอนม่วง ได้ซักถาม ไขข้อข้องใจในเรื่องต่าง ๆ

การจัดเวทีแลกเปลี่ยนดังกล่าวช่วยให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้ประสบการณ์ในทางปฏิบัติ ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของชุมชนจากอดีตจนถึงปัจจุบัน อีกทั้งยังช่วยให้ชาวบ้านคอนม่วง ได้เข้าใจแนวคิดการพึ่งพาตนเองมากขึ้นด้วยการใช้ภาษาและวิธีคิดแบบชาวบ้านเหมือนกัน

ตาราง 1

วิธีการและเครื่องมือการเก็บข้อมูล

ประเภทข้อมูล	วิธีการเก็บข้อมูล
ข้อมูลพื้นฐานและประวัติศาสตร์หมู่บ้าน	การวิจัยเอกสาร/พิพิธภัณฑสถานชุมชน
ข้อมูลพื้นฐานและการพึ่งพาตนเอง ของครัวเรือน	คำบอกเล่าของผู้เฒ่า/ผู้แก่ในชุมชน การสัมภาษณ์เชิงลึก
ภาพรวมพลวัตการเปลี่ยนแปลง ของหมู่บ้านในแต่ละช่วงแผนพัฒนาฯ	การวิจัยเอกสาร การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก
ผลกระทบต่อ การพึ่งพาตนเอง ของชุมชนหมู่บ้านในด้านต่าง ๆ	การสังเกตแบบมีส่วนร่วม
สถานภาพและศักยภาพการพึ่งตนเอง ของหมู่บ้านคอนม่วงและ โนนยาง	การสัมภาษณ์เชิงลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม
ยุทธศาสตร์การพึ่งพาตนเองของหมู่บ้าน- ชนบทอีสาน	การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้

การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลที่ได้รับมีทั้งข้อมูลเชิงปริมาณและคุณภาพ หากเป็นข้อมูลเชิงปริมาณ จะวิเคราะห์และแปรผลในรูปของร้อยละ และความถี่เป็นสำคัญ ส่วนข้อมูลเชิงคุณภาพ จะได้รับการวิเคราะห์เชิงเหตุผล ตีความและสรุปผลตามกรอบแนวคิดที่กำหนด โดยเทคนิคการวิเคราะห์ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา มีดังนี้

1. การวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) จากข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับแบบแผนการดำเนินชีวิต วิธีการพึ่งพาตนเอง ปัญหาที่คนในชุมชนเผชิญในแต่ละช่วงสมัยของชุมชน ฯลฯ จะได้รับการนำมาจำแนก แยกแยะเป็นประเด็นในมิติต่าง ๆ ตามแนวคิดในการศึกษา เพื่อให้เข้าใจภาพรวมของปัญหา และการเปลี่ยนแปลงของแต่ละชุมชน ส่วนข้อมูลที่เป็นเชิงปริมาณ อาทิ รายจ่าย รายรับของครัวเรือน ก็นำมาสรุปเป็นร้อยละ เพื่อแสดงให้เห็นสัดส่วนของการให้ความสำคัญในมิติต่าง ๆ ของการพึ่งพาตนเอง

2. การสรุปตีความผล (interpretation and summary) เนื่องจากผู้วิจัยได้ใช้เครื่องมือในการเก็บข้อมูลที่หลากหลาย โดยเฉพาะการเข้าไปสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมโดยได้ลงไปใช้ชีวิตและทำกิจกรรมร่วมกับชุมชน

มโนทัศน์ในการศึกษา

แนวคิดในการศึกษา

การศึกษานี้ได้ใช้แนวคิดตัวแบบ THERMS อันเป็นผลงานวิจัยของสัญญาสัญญาวิวัฒน์ (2544) ซึ่งถือเป็นงานบุกเบิกในด้านการศึกษาเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง และต่อมาได้รับการพัฒนาเพิ่มเติมจาก วรณี แกมเกตุ (2545) ด้วยการเพิ่มมิติของการพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข (H) เข้าไปด้วย เป็นกรอบในการศึกษาศักยภาพของการพึ่งตนเองในมิติต่าง ๆ ของทั้งสองหมู่บ้าน โดยเหตุผลสำคัญที่เลือกใช้ตัวแบบ THERMS เพราะสามารถอธิบายลักษณะการพึ่งตนเองของชุมชนชนบทได้ชัดเจนที่สุด ซึ่งลักษณะเด่นของชุมชนในชนบทมักจะพึ่งตนเองในด้านปัจจัยสี่เป็นหลัก ซึ่งประกอบด้วย การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ การพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข การพึ่งตนเองด้านจิตใจ การพึ่งตนเองด้านสังคมและวัฒนธรรม

ตามแนวคิดดังกล่าว การพึ่งตนเองของหมู่บ้าน หมายถึง ความสามารถในการพึ่งตนเองทางเทคโนโลยี (T) สาธารณสุข (H) เศรษฐกิจ (E) ทรัพยากรธรรมชาติ (R) จิตใจ (M) และสังคม (S) หมู่บ้านที่มีความสามารถในการพึ่งตนเองจึงควรมีความสามารถควบคุมและพัฒนาเทคโนโลยีในการผลิต เครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันได้เอง มีองค์ความรู้ในการดูแลและจัดการสุขภาพของตนและสมาชิกในครอบครัวหรือสังคมได้ด้วยตนเองมากที่สุด มีความสามารถในการลดภาระค่าใช้จ่ายและสร้างรายได้เพียงพอกับการดำเนินชีวิต มีทรัพยากรธรรมชาติเพียงพอ หรือสามารถจัดการทรัพยากรดังกล่าวเพื่อคนในชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีความมั่นคงทางจิตใจเชื่อมั่นในการพัฒนาตามแนวทางของตนเอง และสุดท้ายคือการมีความสมานสามัคคีและการรวมกลุ่มเพื่อทำประโยชน์ให้แก่คนในชุมชนโดยส่วนรวม

นอกจากการศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพและศักยภาพของการพึ่งตนเองตามแนวคิดดังกล่าวข้างต้น การศึกษานี้ยังได้ค้นหาความแตกต่างในมิติต่าง ๆ ที่ส่งเสริมหรือเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาหมู่บ้านไปสู่การพึ่งตนเองด้วย โดยการพิจารณาในมิติของทุนด้านต่าง ๆ ของแต่ละหมู่บ้าน ซึ่งอาจจะเป็นสิ่งที่มีอยู่เดิม หรือได้รับการพัฒนาขึ้นมาใหม่ก็ได้ แต่เป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการส่งเสริมศักยภาพของการพึ่งตนเองของชุมชนเป็นสำคัญ โดยมีปัจจัยสำคัญที่ได้รับการนำมาศึกษาเปรียบเทียบ ได้แก่

1. ทุนทางประวัติศาสตร์ชุมชน หมายถึง ประสบการณ์การต่อสู้หรือเรียนรู้ของชุมชนที่มีต่อปัญหาต่าง ๆ โดยเฉพาะบทเรียนจากการพัฒนาของภาครัฐ กล่าวคือ การที่ชุมชนจะพัฒนาตนเองไปสู่การพึ่งตนเองหรือการพัฒนาทางเลือกได้นั้น ชุมชนจะต้องผ่านกระบวนการเรียนรู้และตกผลึกทางความคิดในระดับที่เพียงพอต่อการสำนึกรู้ต่อปัญหาที่คนในชุมชนเผชิญในปัจจุบัน และเกิดความต้องการแสวงหาหนทางที่ดีกว่าพึ่งตนเอง หรือควบคุมวิถีชีวิตของตนเองได้มากกว่า หากชุมชนยังไม่มีการเรียนรู้เท่าทันหรือการคิดวิพากษ์ต่อปัญหาและสภาพสังคมที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ย่อมทำให้โอกาสในการเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่การเป็นชุมชนทางเลือกเป็นไปได้ยาก เนื่องจากคนในชุมชนก็ยังตกอยู่ในวงจรการพัฒนาตามกระแสหลักซึ่งไม่เอื้ออำนวยให้ชุมชนพึ่งตนเองมากนัก

2. ทุนทางเศรษฐกิจ หมายถึง ความมั่นคงทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน มีภาวะหนี้สินที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ต่ำ การประกอบอาชีพที่สามารถควบคุมหรือมีอำนาจการต่อรองกับตลาดได้สูง หากคนในชุมชนตกอยู่ในภาวะหนี้สินสิ้นพันตัว หรือตกอยู่ในวงจรการบริโภคนิยม โอกาสที่จะมีทุน หรือเงินออมไปลงทุนในกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ก่อให้เกิดรายได้อื่น ๆ ก็จะลดลง อันจะก่อให้เกิดปัญหาในการดำเนินชีวิตด้านอื่นตามมา โอกาสในการกำหนดทิศทางชีวิตไปสู่การพึ่งตนเองจึงมีน้อยลง เนื่องจากต้องมุ่งเน้นกิจกรรมที่มีรายได้แน่นอน รวดเร็ว เพื่อให้ทันใช้หนี้สิน นอกจากนี้การประกอบอาชีพที่ต้องพึ่งพาผู้อื่นเป็นส่วนใหญ่ก็ย่อมทำให้เกิดความเสี่ยงทางเศรษฐกิจ อาทิ การทำเกษตรตามตลาด หรือการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวที่ราคามีความผันผวน โอกาสที่จะประสบภาวะขาดทุน หรือขาดอำนาจต่อรองมีสูง

3. ทุนทางสังคม หมายถึง ความสมานสามัคคีของคนในชุมชน การไว้เนื้อเชื่อใจกัน การดำรงรักษาวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงาม และการมีเครือข่ายกับองค์กรภายนอก ทั้งนี้

เนื่องจากความสามัคคีในชุมชน การรวมกลุ่มดำเนินกิจกรรมร่วมกัน จะช่วยให้เกิดการค้นหาค้นหาเหตุของปัญหา และแนวทางการพัฒนาชุมชนร่วมกัน อีกทั้งยังนำไปสู่การจัดสรรบทบาท หรือแบ่งงานกันทำในชุมชนอย่างเหมาะสม เกิดการใช้ทรัพยากรบางอย่างร่วมกัน ก่อให้เกิดการประหยัดค่าใช้จ่ายด้านเศรษฐกิจตามมา หรือวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงามสามารถหล่อเลี้ยงจิตใจของคนในชุมชน ก่อให้เกิดการเข้าใจชีวิต รู้จักพอเพียง ยึดมั่นคุณธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ความพึ่งพาตนเองได้ในทางจิตใจตามมา นอกจากนี้หากชุมชนมีเครือข่ายความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอกทั้งภาครัฐ เอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน หรือกลุ่มชาวบ้านด้วย กัน ย่อมทำให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อหนุนกิจกรรมที่ส่งเสริมการพึ่งพาตนเองได้เป็นอย่างดี

4. ทุนทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การมีผู้นำ หรือมีบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในชุมชน ที่ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชน ซึ่งสามารถกำหนดทิศทาง หรือใช้ความรู้ความสามารถที่เป็นประโยชน์ต่อการพึ่งตนเองของคนในชุมชน ขณะเดียวกันคนในชุมชนจะต้องมีจิตสำนึกและรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง และเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา ดังนั้นหากคนในชุมชนใดมีทุนทรัพยากรมนุษย์ในลักษณะดังกล่าวสูง ย่อมก่อให้เกิดการพัฒนาแบบพึ่งตนเองได้มากกว่าชุมชนอื่น

5. ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ทรัพยากรธรรมชาติดั้งเดิมที่มีอยู่ของชุมชนตามธรรมชาติ อันได้แก่ คุณภาพดิน น้ำ ป่าไม้ แร่ธาตุ ความหลากหลายทางธรรมชาติ การที่ชุมชนมีทุนดังกล่าวในปริมาณหรือมีคุณภาพสูง ย่อมก่อให้เกิดการนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชน โดยเฉพาะคนในชุมชนที่ทำการเกษตรย่อมต้องการพึ่งพาความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ การเป็นแหล่งอาหารตามฤดูกาล ฯลฯ ทุนดังกล่าวจึงเปรียบเสมือนฐานชีวิตของคนในชุมชน หากฐานชีวิตมีความไม่มั่นคง โอกาสในการพึ่งตนเองย่อมเป็นไปได้ยาก

แนวทางการศึกษาวิถีพัฒนาแบบพึ่งตนเอง

การศึกษานี้นอกจากใช้การวิเคราะห์ตามกรอบความคิดที่กำหนดข้างต้นแล้ว ยังได้สนใจประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเองในด้านอื่น ๆ ด้วยตามแนวทางสำคัญดังต่อไปนี้

1. กระบวนการพัฒนาแบบพึ่งตนเอง การพัฒนาและปรับเปลี่ยนชุมชนไปสู่การพึ่งตนเองสามารถศึกษาในเชิงกระบวนการได้ดังนี้

1.1 การวิเคราะห์ปัญหาที่ท้าทายการเปลี่ยนแปลง การที่ชุมชนจะมีการปรับเปลี่ยนวิถีการพัฒนา หรือแนวทางการดำรงชีวิต ไปสู่การพึ่งตนเองได้จำเป็นต้องมีการตระหนักรู้ปัญหาที่ชุมชนกำลังเผชิญอยู่ และเข้าใจถึงผลกระทบของปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทั้งนี้เนื่องจากชุมชนอยู่ภายใต้การพัฒนาระยะหลักและวัฒนธรรมการบริโภคอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดก่อให้เกิดการแบ่งงานกันทำเฉพาะด้าน แยกส่วน ส่งผลให้เกิดการพึ่งพาและร้อยรัดเป็นหนึ่งเดียวกับระบบใหญ่ การเปลี่ยนชุมชนไปสู่การพึ่งตนเอง อันเป็นวิถีทางเลือกจึงไม่ใช่เรื่องง่าย เนื่องจากทุนต่าง ๆ ของชุมชนที่เคยมีได้ลดน้อยถอยลงในปัจจุบัน อันเกิดจากการถูกระดมไปใช้ในระบบเศรษฐกิจหลัก อาทิ ทุนทรัพยากรมนุษย์ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ หรือเป็นผลมาจากการถูกทอดทิ้งไร้คุณค่า อาทิ ทุนทางสังคมและวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น

การเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่การพึ่งตนเองจึงต้องทำการทบทวนปัญหาทั้งปัจจุบันและอนาคต รวมทั้งวิเคราะห์ต้นเหตุของปัญหาที่แท้จริงของแต่ละชุมชน ดังตัวอย่างเช่นในหลายชุมชนที่มีความเข้มแข็ง ต่างมีการสำรวจปัญหาและวิเคราะห์รากเหง้าของปัญหาของตนเองเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงตนเองไปสู่ชีวิตและสังคมที่ดีกว่า มีความสุขกว่า พึ่งตนเองและมีศักดิ์ศรีมากกว่า เป็นต้น

1.2 การวางแผนพัฒนาแบบมีส่วนร่วม หลังจากคนในชุมชนได้รับรู้ถึงปัญหาและสาเหตุที่แท้จริง ขั้นตอนต่อไปคือการวางแผนแม่บทชุมชน โดยการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดการรับรู้บทบาทของแต่ละคนต่อการพัฒนาชุมชน เกิดการแบ่งปันความคิดของการพัฒนา และที่สำคัญคือการเกิดความมุ่งมั่น (commitment) ในการขับเคลื่อนชุมชนร่วมกัน อันจะส่งผลต่อประสิทธิภาพประสิทธิผลเมื่อนำแผนแม่บทชุมชนไปปฏิบัติจริง

1.3 การลงมือปฏิบัติให้เกิดผล ถือเป็นขั้นตอนสำคัญในการแปลงความคิดหรือแผนแม่บทเพื่อการพึ่งตนเองไปสู่การปฏิบัติให้บังเกิดผลอย่างแท้จริง ขั้นนี้จึงจำเป็นต้องอาศัยภาวะผู้นำและความสามารถในการจัดการของแกนนำในการขับเคลื่อนอย่างสูงในการโน้มน้าวให้ผู้ที่เกี่ยวข้องปฏิบัติตามแผนที่ได้กำหนด ทักษะการแก้ปัญหา

เมื่อมีบางสิ่งไม่เป็นไปตามแผน การสร้างเครือข่ายความร่วมมืออย่างเหนียวแน่นจากผู้ที่เกี่ยวข้อง ฯลฯ เป็นต้น

1.4 การเรียนรู้และปรับปรุง แม้ว่าการพึ่งตนเองจะเป็นวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนในชนบท แต่ด้วยการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยอย่างรวดเร็ว ทำให้ภูมิปัญญาดั้งเดิม และทักษะการดำเนินชีวิตบางอย่างสูญหายไป ขาดการถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นหลัง ดังนั้น การปรับเปลี่ยนแนวทางการดำเนินชีวิตไปสู่การพึ่งตนเองอีกครั้ง คนในชุมชนจำเป็นต้องกลับไปเรียนรู้ ฟื้นฟูภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนที่สามารถนำมาพัฒนาต่ออย่างสอดคล้องเหมาะสมกับสภาพสังคมในปัจจุบัน รวมทั้งรักษาความสมดุลระหว่างการดำรงอยู่อย่างพอเพียง กับความต้องการของตลาด เพื่อให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างไม่เดือดร้อนและมีศักดิ์ศรี

2. กระบวนทัศน์ของผู้นำและผู้ตาม การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากแบบหนึ่งไปสู่อีกแบบหนึ่งจำเป็นต้องอาศัยภาวะผู้นำสูง มีความกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งที่คิดว่าดีกว่า หรือทางเลือกใหม่ คนในชุมชนจะต้องมีการเรียนรู้ และความคิดเชิงวิพากษ์ระบบที่เป็นอยู่ในปัจจุบันถึงข้อดีข้อเสีย เพื่อนำไปสู่การปรับปรุงพัฒนา นอกจากนี้ยังต้องมีความเชื่อมั่นในตนเอง และเชื่อว่าผลลัพธ์เกิดจากการกระทำของตนเองมากกว่าผู้อื่นเป็นผู้กำหนด ดังนั้นคนในชุมชนส่วนใหญ่จึงสนใจเข้ามามีส่วนร่วม แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ด้วยตนเอง หรือความร่วมมือกันในชุมชน มากกว่าคอยรอรับความช่วยเหลือจากภาครัฐเพียงฝ่ายเดียว ดังตัวอย่างของชุมชนเข้มแข็งที่ดำรงอยู่ได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพารัฐมากนัก ซึ่งตรงกันข้ามกับชุมชนส่วนใหญ่ในชนบท ที่เคยชินกับการหยิบยื่น หรือรับข้อเสนอจากโครงการภาครัฐที่ลงมาสู่ชุมชน ส่งผลให้ศักยภาพการพึ่งตนเองค่อย ๆ ลดลง หากวันหนึ่งภาครัฐไม่สามารถให้ความช่วยเหลือได้ ก็จะประสบปัญหาและไม่สนใจแสวงหาแนวทางของการช่วยเหลือกันเอง หากชุมชนใดมีกระบวนทัศน์ดังกล่าวย่อมทำให้ศักยภาพของการพึ่งตนเองของชุมชนนั้นมีน้อย

3. การมีส่วนร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้

3.1 ฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่น ชุมชนที่มีศักยภาพการพึ่งตนเองจำเป็นต้องมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้รับการถ่ายทอด จากรุ่นสู่รุ่น เพื่อเรียนรู้วิธีการใช้ชีวิตในด้านต่าง ๆ ตั้งแต่การทำอาหาร การทำเครื่องนุ่งห่ม การรักษาโรค การอนุรักษ์ธรรมชาติ ประเพณี วัฒนธรรม ฯลฯ อันส่งผลให้คนรุ่นปัจจุบันสามารถใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมมาต่อยอด และ

ประยุกต์ใช้ในสภาพสังคมในปัจจุบันได้ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าการเข้ามาของภูมิปัญญาตะวันตกได้ส่งผลให้คนรุ่นใหม่ละเลยเรียนรู้ภูมิปัญญาดั้งเดิม ทำให้เสียค่าใช้จ่ายจำนวนมากเพื่อบริโภคสินค้าที่มีจากภูมิปัญญาตะวันตก และนำไปสู่การสูญเสียศักยภาพของการพึ่งตนเอง

3.2 สร้างองค์ความรู้ในชุมชน การพึ่งตนเองของชาวบ้านจำเป็นต้องมีการบำรุงรักษาภูมิปัญญาดั้งเดิมที่ยังเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตในปัจจุบัน อาทิ ความรู้เรื่องสมุนไพร ศิลปวัฒนธรรม ขณะเดียวกันควรมีการพัฒนาต่อยอดภูมิปัญญาดั้งเดิมเพื่อให้เหมาะสมกับสังคมหรือวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป ตัวอย่างเช่น การพัฒนาผสมพันธุ์ข้าวพื้นเมืองให้มีความหลากหลายและเหมาะสมกับสภาพภูมิอากาศในปัจจุบัน หากชาวบ้านยังคงพึ่งพิงองค์ความรู้จากภายนอกไม่ว่าจะมาจากภาครัฐ หรือภาคเอกชน แต่เพียงอย่างเดียว นอกจากจะเป็นการทำลายภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนแล้ว ยังเป็นการเร่งเร้าให้เกิดการพึ่งพาผู้อื่นมากขึ้น และไม่สามารถกำหนดทิศทางการพัฒนาของตนเองได้ ดังปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมชนบทขณะนี้

3.3 แลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนอื่น จากการศึกษาที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นในหลายพื้นที่ขาดการพัฒนา หรือผู้สืบทอดทำให้เกิดการสูญหายขององค์ความรู้ตนเอง ตัวอย่างเช่น หมูบ้านหนึ่งเคยเลี้ยงไหม และทอผ้า แต่ปัจจุบันเลิกทำแล้ว จะหาผู้รู้ในหมู่บ้านก็ไม่มี ขณะที่บางหมู่บ้านในจังหวัดอื่นยังดำรงวิถีการทอผ้าไหมอยู่ หากหมู่บ้านดังกล่าวเห็นว่าการฟื้นฟูการทอผ้าไหมขึ้นมาใหม่ ก็สามารถขอความช่วยเหลือจากอีกหมู่บ้านให้เข้ามาถ่ายทอดองค์ความรู้ดังกล่าวได้ ซึ่งอาจรวมไปถึงการแลกเปลี่ยนต้นพันธุ์ รูปแบบ ลวดลาย ฯลฯ ซึ่งจะก่อให้เกิดการพัฒนาต่อยอดร่วมกันได้อีก การพูดจาภาษาแบบชาวบ้าน และประสบการณ์ความเป็นอยู่ที่คล้ายคลึงกัน ย่อมช่วยให้เกิดการถ่ายโอนความรู้ระหว่างชุมชนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ฉะนั้นการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้กันระหว่างชุมชน จะช่วยให้เกิดการฟื้นฟู และพัฒนาภูมิปัญญาดั้งเดิมให้กลับคืนมาได้เร็ว อีกทั้งยังเป็นการเรียนลัด ไม่ต้องเสียเวลาเริ่มต้นใหม่ เป็นการแบ่งปันองค์ความรู้ระหว่างกัน อีกทั้งยังเกิดการพัฒนาทุนทางสังคมให้ขยายวงกว้างยิ่งขึ้น ซึ่งจะมีบทบาทต่อการพัฒนาทางการเมืองและเศรษฐกิจท้องถิ่นในอนาคต

4. การมีภูมิคุ้มกันทางสังคม ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่กระหน่ำเข้าสู่ทุกอณูของชุมชนหมู่บ้าน จำเป็นอย่างยิ่งที่ชาวบ้านต้องสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมให้กับ

ตนเองและคนในชุมชน เนื่องจากหากดำเนินชีวิตตามกระแสสังคม โดยขาดการยั้งคิด ย่อมนำไปสู่ปัญหาการปรับตัว หากล้มเหลวย่อมนำไปสู่การล่มสลายของชุมชนในที่สุด ดังจะเห็นจากการขายที่ดินในชนบท และอพยพมาเป็นแรงงานราคาถูกในเมืองใหญ่ เกิดปัญหาสังคมตามมาเป็นจำนวนมาก ดังนั้นหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ สามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อการสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคม แก่ตนเอง และคนในชุมชน ได้เป็นอย่างดี ดังนั้นคนในชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองควรมี คุณลักษณะดังต่อไปนี้

4.1 พอประมาณ หมายถึง การรู้จักประมาณตน ทำสิ่งใดต้องอยู่บนพื้นฐาน ของความจริงของตนเอง ไม่ทำอะไรเกินตัว หรือคิดแต่โอกาสแห่งความสำเร็จ เพียงอย่างเดียว หากล้มเหลว ภาระที่เกิดขึ้นตามมาเป็นอย่างไร ตัวอย่างเช่น เกษตรกร เห็นว่าปีนี้ข้าวราคาดี อาจไปกู้มาลงทุนเพิ่ม ขยายพื้นที่การผลิต เชื่อว่าเมื่อถึงเวลาขายข้าว ก็จะได้รับค่าตอบแทนจำนวนมาก แต่เมื่อถึงเวลาภาวะการณ์ตลาดเปลี่ยนแปลง ราคาข้าว ตกต่ำ หรือเกิดภัยพิบัติที่คาดไม่ถึง ย่อมสร้างภาระหนี้สินแก่เกษตรกรตามมา ดังที่เรียกว่า “เกษตรกรตาโต”

4.2 มีเหตุผลในการตัดสินใจ ดังนั้นการคิดอ่านในการดำเนินการอย่างไร จำเป็นต้องเรียนรู้ข้อมูลจากข้อเท็จจริง เพื่อนำมาประกอบการตัดสินใจ มีน้อยใช้น้อย ไม่ตามกระแส เมื่อมีมากก็รู้จักเก็บออมสำหรับอนาคต มีเหตุมีผลในการใช้จ่าย ลด ละ เลิก ในสิ่งฟุ่มเฟือย หรือไม่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต

4.3 เตรียมพร้อมรับการเปลี่ยนแปลง ขณะเดียวกันคนในชุมชนต้องมีความพร้อมเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น อาหารที่อุดมไปด้วยสารเคมี หรือสารก่อมะเร็ง สังคมออนไลน์ที่เข้าถึงได้ทุกครัวเรือน ก่านิยมบริโภค ยาเสพติด ปัญหาสิ่งแวดล้อม ฯลฯ ฉะนั้นคนในชุมชนต้องติดตามและรู้เท่าทันของปัญหาดังกล่าว เพื่อจะได้วางแผนรับมือได้ทัน หากวันหนึ่งปัญหาเหล่านี้ต้องเกิดขึ้นในชุมชน หากคน ในชุมชนมีการพูดคุย แลกเปลี่ยนปัญหาซึ่งกันและกัน ด้วยความไว้วางใจ และช่วยเหลือ กันคุณงามิมิตร ย่อมก่อให้เกิดภูมิคุ้มกันทางสังคม และมีความเข้มแข็งต้านทานสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งมาพร้อมกับกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมได้

5. การศึกษาจากบทเรียน แนวปฏิบัติจริง มีรายละเอียด คือ

5.1 เรียนรู้จากประสบการณ์ตรง การศึกษานี้ผู้วิจัยได้มีส่วนร่วมในการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงร่วมกับชาวบ้านเพื่อการพึ่งตนเอง อาทิ การทดลองปลูกผักปลอดสารเคมี ซึ่งทำให้ได้ทราบปัญหาของการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของชาวบ้านจากเดิมที่เคยใช้สารเคมี มาสู่การใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ที่ต้องเผชิญปัญหากับศัตรูพืช และพยายามหาหนทางที่ต้องเอาชนะ อีกทั้งยังรวมไปถึงความขัดแย้งภายในความคิดระหว่างความเชื่อเดิมกับแนวความคิดพึ่งตนเอง ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการกลับคืนไปสู่วิถีการพึ่งตนเองของคนในชุมชนไม่ใช่เรื่องง่ายตามแนวคิด แต่หากต้องใช้เวลาและกระบวนการเรียนรู้อย่างเป็นระบบต่อเนื่อง

5.2 เรียนรู้จากบทเรียนและประสบการณ์ของผู้อื่น นอกจากเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงแล้ว การศึกษาจากประสบการณ์ผู้อื่นนับว่ามีประโยชน์อย่างมาก เสมือนการเรียนรู้ลัด ในวิธีการที่ถูกต้องได้ผล ซึ่งสามารถนำมาทดลองปฏิบัติต่อยอดได้ทันที ที่สำคัญก็คือ การเรียนรู้จากผู้ประสบผลสำเร็จย่อมเกิดการเรียนรู้ปัญหาอุปสรรคที่คาดว่าจะเกิดขึ้น และกระบวนการในการแก้ไขที่ได้ผล ฉะนั้นการศึกษานี้จึงได้จัดเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ขึ้นระหว่างชาวบ้านหมู่บ้าน โนนยาง และหมู่บ้านคอนม่วงขึ้น เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวบ้านคอนม่วงได้ซักถามปัญหาและข้อข้องใจต่าง ๆ เกี่ยวกับการพึ่งตนเองจากผู้ปฏิบัติจริงโดยตรง

6. ข้อเสนอแนะจากผู้ให้ข้อมูลหลัก ผู้ให้ข้อมูลหลักในการศึกษานี้ นับว่ามีบทบาทสำคัญในการบอกเล่าประวัติ ศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้าน และให้ข้อมูลเกี่ยวกับบทเรียนการพึ่งตนเองในด้านต่าง ๆ การศึกษานี้จึงได้รวบรวมความคิดเห็นและข้อเสนอแนะจากผู้ให้ข้อมูลหลักในแต่ละชุมชน และนำมาประมวลสรุปเป็นข้อเสนอแนะในการศึกษา เพื่อเป็นแนวทางแก่การศึกษาด้านการพึ่งตนเอง และการนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่นที่ต้องการพึ่งตนเองต่อไป